

Daniel B. Rudnicki

Symbole cmentarne – formy trwałe i roślinne

słowa kluczowe: cmentarz, symbole, Bydgoszcz

W Bydgoszczy na początku XXI w. można wskazać 19 cmentarzy, zajmujących powierzchnię 98,9 ha. Dokonano na nich ponad 200 tys. pochówków¹. Większość stanowią cmentarze wyznaniowe – 13 należy do parafii rzymskokatolickich, jeden do parafii ewangelicko-augsburskiej – pozostałe to nekropolie komunalne. Na cmentarzach wyznaniowych znajduje się 21 kwater wojennych. Do najstarszych cmentarzy katolickich zalicza się cmentarz Starofarny, założony w 1809 r., początkowo – do 1939 r. – należący do parafii pw. św. św. Marcina i Mikołaja, po 1945 r. przekształcony w cmentarz komunalny. Obecnie do parafii katedralnej należy cmentarz Nowofarny, założony w 1906 r. W podobnym czasie powstał cmentarz parafii pw. św. Jana Apostoła w Fordoniu.

Po podziale parafii farnej w 1924 r., nowo powstałe parafie katolickie pobudowały swoje cmentarze na zakupionym gruncie przy ul. Ludwikowo (cmentarz parafii pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa) lub otrzymały od władz miejskich nieczynne cmentarze ewangelickie (parafia pw. św. Wincentego à Paulo przy al. kard. Stefana Wyszyńskiego; parafia pw. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy przy ul. J. Kossaka i w 1925 r. cmentarz na Siernieczku przy ul. Kaplicznej, obecnie należący do parafii pw. św. Stanisława Biskupa i Męczennika). Zarząd miasta w 1930 r. przekazał teren na Czyżkówku z przeznaczeniem na cmentarz dla okolicznych mieszkańców (obecnie cmentarz parafii pw. św. Antoniego z Padwy). Cmentarz parafii pw. Świętej Trójcy został pobudowany na gruntach darowanych przez wojsko na Jarach przy ul. Lotników.

W dwudziestoleciu międzywojennym w mieście było 8 cmentarzy katolickich, 12 ewangelickich, 1 ewangelicko-augsburski, 2 żydowskie i 2 komunalne. Po II wojnie światowej liczba cmentarzy wzrosła, parafia pw. św. Józefa Rzemieślnika

---

¹ Stan na 31 grudnia 2016 r. – Urząd Statystyczny w Bydgoszczy.

otrzymała cmentarz poewangelicki przy ul. Toruńskiej. Kolejne 2 cmentarze katolickie przyłączono wraz ze scaleniem Fordonu z Bydgoszczą w 1973 r. W późniejszych latach pobudowano 3 cmentarze (2 wyznaniowe – w 1983 r. przy ul. Tańskich, własność parafii pw. Najświętszej Marii Panny z Góry Karmel, w 1987 r. na Osowej Górze (cmentarz usytuowany w Osówcu) – parafia pw. św. Maksymiliana Kolbego, oraz w 1986 r. największy cmentarz komunalny w Bydgoszczy, przy ul. Wiślanej).

Symbole umieszczane na nagrobkach mają swoją długowieczną tradycję, z czasem stały się znakami postaw ludzi wobec śmierci, życia oraz wyznacznikami miejsca zmarłego w społeczności lokalnej, organizacji społecznej lub zawodowej. Wprawdzie wiele symboli z nagrobków można dość łatwo zinterpretować, bywa jednak, że przekaz symbolu jest niejasny i trudno wskazać jedno sprecyzowane znaczenie. Na brak możliwości zrozumienia symbolu ma niewątpliwie wpływ wiele przyczyn, m.in. nieobecność współczesnych przy jego powstawaniu. Duże znaczenie ma znajomość kodu symbolu. Nie są znane intencje naszych przodków tworzących dany symbol. Nierzadko możemy jedynie domniemywać, co starali się nam przekazać poprzez oznakowanie nagrobku w ten sposób.

Najbardziej widocznymi, równocześnie prostymi do odczytania, są **symbole religijne** – krzyż z ukrzyżowanym Jezusem oznacza grób osoby wyznania rzymskokatolickiego, natomiast krzyż bez Chrystusa może oznaczać również grób ewangelika². Na nagrobkach ewangelików niekiedy przedstawiano różę lutrową (niem. *Lutherrose*) – godło reformacji protestanckiej, zaprojektowane i opisane przez Marcina Lutra, zarazem symbol większości kościołów ewangelickich obrządku augsburskiego³. Krzyżem ośmioramiennym (połączone krzyże: grecki, łaciński i św. Andrzeja) oznaczano groby osób wyznania prawosławnego, natomiast gwiazdą Dawida – miejsce pochówku żydów. Na jednym z bydgoskich cmentarzy

² Krzyż pozbawiony pasyjki znajdujemy również na nagrobkach katolików.

³ *Róża była herbem ks. Marcina Lutra. Powstała z przekształcenia jego herbu rodzinnego. W swojej symbolice przekazuje ona wiele prawd Reformacji. Z tego powodu z czasem w wielu krajach stała się symbolem Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego (Luterańskiego). W jej środku znajduje się czarny krzyż. Ma on zawsze przypominać, że wiara w Ukrzyżowanego może usprawiedliwiać. Sprawiedliwy żyje z wiary w Ukrzyżowanego. Chrystus ukrzyżowany ma być główną treścią życia i myślenia człowieka. Krzyż umieszczony jest w czerwonym sercu. To symbolizuje, że droga Jezusa na krzyż była drogą miłości. Serce spoczywa w środku białej róży, która wskazuje na to, że wiara przynosi radość, pociechę i pokój, gdyż kolor biały jest kolorem duchów i wszystkich aniołów. Róża spoczywa na niebieskim tle. Kolor ten symbolizuje przyszlą radość w niebie. Ciała otacza złoty pierścień, którego kształt bez początku i końca przypomina, że sprawiedliwość w Królestwie Bożym trwać będzie wiecznie. W pierścień wpisane jest zawołanie „vivit” – On żyje. W ten sposób jeszcze raz zostało podkreślone, że Chrystus zmartwychwstał i żyje.* Na podstawie broszury „Nasze życie – luteranie w Polsce”, Bielsko Biala 2007, <http://pulawska.luteranie.pl/roza-lutra/> (dostęp: 21.04.2017).

znajduje się nagrobek małżeństwa, na którym umieszczono dwa symbole religijne – krzyż i gwiazdę Dawida – takie zestawienie symboli możemy zinterpretować jako informację, że jeden z małżonków był wyznawcą judaizmu. Przytoczony przykład jest ilustracją swoistego cmentarnego dialogu pomiędzy wyznawcami obu religii⁴.

Anioł Rozpaczy – cmentarz parafii
pw. Świętej Trójcy, ul. Lotników

Na cmentarzach znajdujemy również nagrobki świadków Jehowy, na których pod imieniem i nazwiskiem oraz datami urodzenia i śmierci widnieje napis *Ufam Jehowie, gdyż słać go będę, on jest zbawieniem moim i Bogiem moim*. Płyta pionowa tego nagrobka ma formę bramy⁵. W grodzie nad Brdą rzadkością są nagrobki z symbolem półksiężyca i gwiazdą oraz imieniem Allacha, napisanym po arabsku⁶. Można dostrzec również nagrobki bez symboli, niekiedy z liściem palmowym, wówczas możemy domniemywać, że jest to miejsce spoczynku ateisty.

Odwiedzając groby krewnych lub znajomych, możemy zaobserwować i inne znaki, przeważnie są to elementy plastyczne, wykute lub grawerowane na płycie pionowej. Do znaków symbolicznych zaliczymy rzeźby znajdujące się przy nagrobkach.

Na cmentarzach dostrzegamy drzewa, krzewy i rośliny, kwiaty cięte i rosące przy nagrobkach lub na nich. Rośliny bowiem również mają znaczenie symboliczne, niekiedy powtarzają przekaz elementów trwałych. Należy pamiętać, iż symbole wyrażają pewną ideę, są wykładnikiem pojęć, prawd, nauk i uczuć.

Na bydgoskich cmentarzach znajdziemy rzeźby (najczęściej są to gotowe odlewy betonowe) Najświętszego Serca Pana Jezusa czy Jezusa Błogosławiącego. Figury Chrystusa przybierają formę upadającego pod Krzyżem, modlącego się w Ogródzie Oliwnym, Zmartwychwstałego, wreszcie ukazującego swoje serce.

⁴ Na cmentarzu przy ul. Lipowej w Lublinie znajduje się nagrobek małżeństwa mieszanego: mąż katolik, żona ewangeliczka. Małżonkowie pochowani zostali przy rozebranym murze, odgradzającym cmentarz katolicki od ewangelickiego. Nagrobki ich to horyzontalnie leżące płyty nagrobne, stykające się szczytowymi ścianami.

⁵ Cmentarz komunalny przy ul. Kcyńskiej.

⁶ Nagrobek z półksiężycem i gwiazdą znajduje się na cmentarzu komunalnym przy ul. Wiślanej.

Natomiast wśród ulubionych tematów związanych z Madonną są te, które wyrażają ideę przewycięzania zła oraz wiecznego orędownictwa Matki Bożej za ludzkimi duszami.

Na kilku cmentarzach można podziwiać rzeźby o walorach artystycznych, tworzone na indywidualne zamówienie. Do tej grupy należą przede wszystkim wizerunki aniołów i płaczków. Anioły symbolizują duchowość, czuwają nad grobem (pilnują grobu), są uważane za posłańców Boskich do umierającego. Anioł, ten wysłannik Boga, pojawia się w różnych pozach: z otwartymi skrzydłami uosabia lot duszy do nieba, takie samo znaczenie ukazuje anioł stojący z dłońmi skierowanymi ku niebu (cm. parafii pw. św. Antoniego z Padwy – Czyżkówko), podpierający się o płytę nagrobka lub otaczający swymi skrzydłami człowieka, wspiera i prowadzi zmarłego do nieba. Wśród cmentarnych aniołów występuje Anioł Śmierci, Anioł Zemsty, Anioł Ciszy i Anioł Smutku lub Rozpaczy. Płaczący lub zadumany anioł symbolizuje smutek z powodu przedwczesnej śmierci (cm. na Jarach)⁷.

Równie przejmujące są rzeźby płaczków odzwierciedlające rozpacz po śmierci bliskiej osoby. Płaczące niewiasty, oparte o strzaskane kolumny, personifikują kres ludzkiego żywota. Niekiedy trzymają gałęzie palmy, w tym przypadku odczytywane jako symbol życia wiecznego. Płacząca ukazywana bywa jako postać stojąca, pochylona lub wsparta o krzyż nagrobka. Z rozpaczy zasłania oczy, z których płyną łzy (cm. parafii pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa).

Na bydgoskich cmentarzach nie brak też nagrobków nacechowanych regionalnie. Najbardziej wyróżniają się te z elementami sztuki podhalańskiej – drewniane rzeźbienia z charakterystycznymi motywami szarotki lub w formie kapliczki przydrożnej z figurą Jezusa Frasobliwego (cm. parafii Świętej Trójcy na Jarach). Mogą informować, że w tym miejscu spoczywa człowiek pochodzący z Podhala lub miłośnik gór. Równie istotne dla wyglądu nagrobków są detale, jakie umieszczono w różnych miejscach. Najczęściej lokowane są na płycie pionowej podwójnego nagrobka, dzieląc w ten sposób płytę na dwie części. Na bydgoskich cmentarzach najpowszechniejsza jest głowa Pana Jezusa. Sporadycznie można znaleźć nagrobki w kształcie pnia drzewa (cm. parafii NSPJ) jako symbolu zwięzłości życia. Liczba złamanych gałęzi znajdujących się na pniu drzewa może wskazywać liczbę członków rodziny pochowanych w tym miejscu lub przeżytych lat zmarłego czy małżeństwa (jedna złamana gałązka symbolizuje 10 lat życia).

Cmentarze to nie tylko groby dorosłych, to również groby dzieci, trudno obok nich przejść obojętnie. Mogiły dziecięce budzą w nas bunt przeciwko dziwnym

⁷ Kuszące może być objaśnienie znaczenia Anioła Stróża. Tenże po długoletniej opiece, w chwili śmierci osoby, którą się opiekował, być może wraz z nią umiera... Może „osierocony” Anioł Stróż zaopiekuje się nowo narodzoną duszą dziecka? Możliwe, iż po „wykonanej pracy” Anioł Stróż „dostaje Boski urlop” lub „przechodzi na anielską emeryturę”.

kolejom losu. Dzieci to przecież nadzieja, radość, śmiech i zabawa. Ich śmierć jest dla matek i ojców największym ciosem, jakiego doznają od życia, bez względu na to, jak długo mogli się dzieckiem cieszyć. Dziecięce groby są małe, aczkolwiek nie jest to jedyna ich cecha. Obecnie urnowe nagrobki mają również małe rozmiary, w takim przypadku łatwo więc o pomyłkę. Na nagrobkach dziecięcych pojawiają się różnorodne postaci aniołów, które mają się opiekować małą duszyczką. Popularny jest również motyw serca, jako symbolu miłości zarówno do dziecka, jak i najczystszej, i najsilniejszej miłości dziecięcej. To także znak serca matki, która zawsze będzie trwać przy swoim dziecku. Niektóre nagrobki udekorowano zabawkami: pluszowymi misiami, lalkami, samochodzikami (cm. na Jarach). Bywają też nagrobki z przedstawieniem figuralnym dziecka w postaci rzeźby lub płaskorzeźby umieszczonej na pionowej płycie.

Prócz rzeźb dostrzegamy też inne elementy zdobnicze wyróżniające się w dekorowaniu grobowców i nagrobków w formach zdobień trwałych (najczęściej grawerowane) lub płaskorzeźb (żaglówki, sylwetki żuźlowców, odznaczenia państwowe, symbole jednostek wojskowych).

Symbole trwałe to istotne detale przestrzeni cmentarnej, równie ważne dla odwiedzających. Elementy trwałe to jeszcze jeden sposób upamiętnienia zmarłych, w szczególności ich dokonań. Umieszczając wybrany akcent symboliczny, krewni pragną również zindywidualizować nagrobek i wyróżnić spośród wielu innych go otaczających.

Ze względu na przekazywaną treść możemy trwałe symbole nagrobne podzielić w następujące grupy:

Symbole śmierci i jej atrybuty:

anioł – jako prowadzący duszę do nieba,
 czaszka – nieśmiertelność ludzka, nicości życia,
 kosa – atrybut śmierci,

Placzką – cmentarz parafii pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa, ul. Ludwikowo

nożyce – śmierć, rozcięcie bytów życia i duszy,
pochodnia – światło i życie, zgaszona, odwrócona ku dołowi – symbol śmierci,
szkielet – śmierć.

Symbole odnoszące się do nadziei zmartwychwstania i sprawiedliwego sądu:

bluszcz – symbol życia wiecznego, odrodzenia,
korona – męczeństwo Chrystusa,
kotwica – nadzieja zbawienia, znak zwycięstwa Chrystusa,
księga – wiara,
motyl – zmartwychwstanie,
mak – wieczny sen,
ogień, płomień – oczyszczenie,
skała, kopiec skalny – trwałość Kościoła i wiary chrześcijańskiej.

Symbole znikomości i nietrwałości życia doczesnego:

A – Ω (alfa – omega) – początek i koniec (życia),
drzewo (złamane lub uschnięte) – przerwane nagle życie,
kolumna w postaci złamanej – symbol śmiertelności, ułamanej podpory życia,
palma – męczeństwo,
serce – miłość.

Symbole żaloby i jej atrybuty:

lampa – ofiara światła, miłości i obecności,
wierzba płacząca – smutek i żaloba,
pies – wierność,
wieniec cierniowy – cierpienie i męczeństwo.

Motywy odnoszące się bezpośrednio do zmarłego, do cech charakteru, przynależności rodowej i społecznej:

kłosa – zasługi społeczne,
księga (otwarta lub zamknięta) – talenty pisarskie,
laska Eskulapa (laska Asklepiosa) – symbol medycyny (sztuki lekarskiej),
lilia – dziewictwo i czystość,
lira – talenty muzyczne lub poetyckie,
łańcuch – trwałość związków,
maska – atrybut aktora,
miecz – sprawiedliwość,
pędzel, pióro, paleta – atrybuty malarskich lub pisarskich talentów i dokonań,
róża – bezgrzeszność,
szyszak, hełm, elementy zbroi – symbol żołnierskich dokonań, śmierć na polu bitwy.

Wymienione symbole charakteryzuje wieloznaczność, niekiedy możemy zauważyć, iż poszczególne atrybuty występują nie tylko pojedynczo, lecz są grupowane (do czterech detali – większa liczba symboli komplikuje ich odczytanie)⁸. Zestawienie kilku symboli nadaje im nowe, wieloaspektowe znaczenie⁹. I tak, płytę pionową z wykutym sercem, w którym umieszczono krzyż, możemy odczytać jako miejsce spoczynku osoby kochającej wiarę, krzyż. Z kolei płytę pionową nagrobku w kształcie serca (miłość), na którym umieszczono napis z nazwiskiem i imieniem zmarłego, datami jego urodzenia i zgonu, natomiast

Róże i krzyż – cmentarz parafii św. Wincentego à Paulo, Bielawy

na dwu tarczach kotwicę (zbawienie, znak zwycięstwa Chrystusa) oraz litery A–Ω (wiara, początek i koniec), interpretujemy jako trzy Cnoty Boskie. Możemy domniemywać, iż nimi kierował się w swoim życiu zmarły¹⁰.

Symboliczne znaczenie posiadają również drzewa i rośliny¹¹. **Symbole roślinne** towarzyszyły grobom już w starożytności i w średniowieczu, aczkolwiek o roślinach powszechnie sadzonych na cmentarzach można mówić dopiero od momentu, gdy w XIX w. zaczęły powstawać cmentarze pozamiejskie. Częstokroć

⁸ Grupowanie symboli może zawierać więcej symboli – zob. róża Lutra.

⁹ U. Janicka-Krzywda, *Patron – atrybut – symbol*, Poznań 1993, s. 167–181; zob. D. Forstner OSB, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Warszawa 1990, s. 313–324.

¹⁰ Cnoty Boskie – pojęcie w teologii chrześcijańskiej oznaczające cnoty wlane: wiara, nadzieja i miłość. Występują również cztery cnoty naturalne, zwane kardynalnymi: roztropność, umiarkowanie, męstwo i sprawiedliwość. Wszystkie powyższe wartości (cnoty) są zakorzenione w siedmiu cnotach teologicznych – *Katechizm Kościoła katolickiego*, s. n. 1812–1829; zob. D. Forstner OSB, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, s. 332; *Cztery cnoty kardynalne i trzy cnoty teologiczne*, [w:] *Jak czytać symbole. Język symboli w różnych kulturach*, Clare Gibson, Warszawa 2010, s. 204–205.

¹¹ J. Białostocki, *Symbole i obrazy w świecie sztuki*, Warszawa 1982; zob. J. Ślusarska, *W świecie symboli*, Łódź 1994.

aleje wiodące na cmentarz obsadzano drzewami, łącząc w ten sposób cmentarz z kościołem, drogą publiczną czy palacem. Aleja taka, prowadząc przybywszy do miejsca zmarłych (na cmentarz), ułatwiała mu skupienie, wyciszenie wewnętrzne, wytworzenie szczególnego nastroju, była zapowiedzią wyjątkowości miejsca, do którego wiodła, miasta zmarłych¹².

Niestety, od ostatniej dekady XX w. obserwujemy odwrót od klasycznego układu zieleni cmentarnej, proces ten związany jest ze zmianami wynikającymi przede wszystkim z wycięcia chorych i wiekowych drzew oraz braku wolnej powierzchni pod nowe pochówki. Na współczesną zieleń cmentarną składają się niepozorne, małe krzewy iglaste, najczęściej samowolnie sadzone przy grobach przez osoby zajmujące się nimi. Dawne aleje drzew, mające zapewniać zmarłym cień, a według etnograficznych zapisów pozwalające duszom zmarłych komunikować się przez szmer liści z żywymi, są niestety usuwane¹³.

Na przykładzie roślin możemy również prześledzić zmiany zachodzące w kulturze chrześcijańskiej – zmiany symboliki roślin w kolejnych epokach historycznych. W średniowieczu szczególną rangę zyskały róże, przywiezione do Europy z Ziemi Świętej. Białe róże (*Rosa L.*) symbolizują miłość Matki Boskiej do Syna oraz zmartwychwstanie, natomiast róże czerwone – Mękę Pańską, kolce róż to symbol cierpienia, grzechu, korony cierniowej. W tym czasie bluszcz zaczyna symbolizować zmartwychwstanie i nieśmiertelność duszy.

Znaczenie innych roślin:

barwinek (*Vinca L.*) – raj, wieczność, nieśmiertelność,
czworolist pospolity (*Paris quadrifolia L.*) – Męka Pańska,
konwalia (*Convallaria L.*) – zbawienie,
lilia (*Lilium L.*) – światłość wiekuista, odpuszczenie win¹⁴.

Wiadomym jest, że kwiaty początkowo były umieszczane na grobach bogatych i szlachetnie urodzonych zmarłych lub w trumnach, najczęściej kobiet, np. w trumnie św. królowej Jadwigi i jej nowo narodzonej córki Elżbiety znaleziono mały, zasuszony bukiet kwiatków – prawdopodobnie ułożony z niezapominajek, symbolizujących pamięć po zmarłych i ich sen wiekuisty¹⁵.

W czasach renesansu sprowadzono do Europy astry (*Aster L.*) z Dalekiego Wschodu i aksamitki wąskolistne (*Tagetes tenuifolia*) z Ameryki Środkowej,

¹² E. Baniukiewicz, *Pojęcie cmentarza. Działania konserwatorskie*, [w:] *Ochrona cmentarzy zabytkowych. Studia i materiały. Cmentarze 1* (4), Warszawa 1994, s. 21–26.

¹³ S. Wróblewski, *Wiejskie cmentarze okolic Częstochowy*, [w:] *Sztuka cmentarzy w XIX w. i XX w.*, pod red. A.S. Czyż i B. Gutowskiego, Warszawa 2010, s. 221–236.

¹⁴ J. Zieliński, *Symbolika roślin na cmentarzach*, [w:] *Nekropolie – kirkuty – cmentarze*, Szczecin 2005, s. 142.

¹⁵ J. Besala, *Małżeństwa królewskie, Jagiellonowie*, Warszawa 2006, s. 19.

którymi również dekorowano cmentarze. Wówczas astry stały się symbolem trosk i pogrzebu, natomiast aksamitki – kwiatem śmierci. Takie samo znaczenie miały te kwiaty w czasach romantyzmu. Po przeniesieniu cmentarzy poza granice miast rośliny sadzone na cmentarzach miały nawiązywać do tradycji antycznej, chrześcijańskiej oraz mitologii rodzimych.

W tym czasie róża zmieniła swoje znaczenie, bowiem jej zwiędłe, białe kwiaty zaczęły uosabiać kruchość życia i przemijanie. Bluszcz pospolity (*Hedera helix L.*), oplatający inne rośliny lub rzeźby, zaczął sym-

Nagrobek obrośnięty bluszczem – cmentarz parafii pw. MB Nieustającej Pomocy, ul. Kossaka

bolizować trwałą, wierną pamięć o zmarłym. Podczas gdy fiołek (*Viola L.*) to znak śmierci i pokuty. Równocześnie w tamtym okresie pojawiły się na cmentarzach pierwsze drzewa, tzw. płaczące wierzby (*Salix L.*), jesiony (*Fraxinus L.*), brzozy (*Wetula L.*). Z brzozą związana jest tradycja zakładania mogił powstańców w brzezinach. Również w tym czasie pojawiły się na cmentarzach buki (*Fagus L.*), cisy (*Taxus*), a nawet i jabłonie (*Malus Mill.*). Krzewy reprezentował przede wszystkim bukszpan (*Buxus L.*), oznaczający nieśmiertelność i zmartwychwstanie, siłę chroniącą przed złym duchem. Z braku możliwości uprawiania w klimacie północnej Europy cyprysów, jakże charakterystycznych dla cmentarzy południa, zastąpiono je czarną topolą (*Populus L.*) odmiany włoskiej¹⁶. Sadzono również jodły (*Bies Mill.*) i sosny zwyczajne (*Pinus sylvestris L.*) o ciemnym ubarwieniu igieł.

W okresie międzywojennym z kwiatów powszechnie sadzono bratki ogrodowe, (*Viola wittrockiana Gams*), symbolizujące pamięć o zmarłych, a także maki (*Papaver L.*), oznaczające sen i śmierć. Ze względu na błękitny kolor sadzono niezapominajki (*Myosotis L.*), które miały uosabiać pamięć o zmarłych i ich sen

¹⁶ Na cmentarzu na Bielawach jeszcze na początku lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku główna aleja cmentarza obsadzona była topolami włoskimi. Podobnie obsadzone były główne aleje cmentarza parafii Świętej Trójcy na Jarach.

wiekuisty. Cmentarnego charakteru nabierają w tym czasie chryzantemy. Powszechnie występujące na cmentarzach dęby (*Quercus L.*) ceniono za trwałość, długowieczność i wiązano je z pierwiastkiem męskim, lipy (*Tilia*) zaś – z żeńskim.

Na przełomie XIX i XX w. przestrzeń polskich cmentarzy kształtowano w układzie szachownicowym z główną aleją oraz bocznymi alejkami przecinającymi się pod kątem prostym, porządkującymi przestrzeń cmentarza na kwatery wypełnione rzędami grobów, na różnych poziomach zgodnych z konfiguracją terenu. Granice kwater oznaczały rosnące przy głównej alei drzewa, które obwodziły drogę do centralnego krzyża¹⁷. Natomiast krzewami oznaczano ścieżki prowadzące bezpośrednio do kwatery. Na tak projektowanych cmentarzach przywiązywano wagę do symboliki sadzonych roślin, miały one również służyć za oprawę wkomponowanych w nie pomników. Pomimo nowych tendencji i mody obsadzania nowymi odmianami nadal sadzone są rośliny tradycyjnie występujące na cmentarzach. Na temat obsadzania roślinami cmentarzy w ostatnich latach powstało wiele publikacji, ich autorzy wymieniają poszczególne gatunki drzew i roślin pożądaných na cmentarzu. Równocześnie objaśniają, jaki symbol przedstawia dana roślina. I tak¹⁸:

barwinek (*Vinca L.*) – nieśmiertelność i raj,

bluszcz pospolity (*Hederahelix L.*) – zmartwychwstanie, śmierć i życie wieczne, chryzantema (*Dendranthema Des Moul*) – powaga śmierci, żaloby.

Pośród wielu odmian kwiatów winno jeszcze się wymienić:

zawilec (*Anemone*) – sens śmierci,

oczeret (*Schoenoplectus Rchb., Palla*) – cierpliwość, wytrwałość w dążeniu do Boga,

szafran, krokus (*Crocus L.*) – symbol światła,

margerytki, właściwie jastrun właściwy (*Leucanthemumvulgare Lam.*) – symbol wylanych łez,

goździk (*Dianthus L.*) – obraz Męki Pańskiej,

piwonia (*Paeonia L.*) – symbol Maryi,

bez czarny (*Sambucusnigra L.*) – symbol Chrystusa,

narcyz (*Narcissus L.*) – symbol snu i śmierci¹⁹.

¹⁷ K. Rozmarynowska, dz. cyt., s. 193.

¹⁸ J. Knaflowska, *Co sadzić na cmentarzach?*, „Zieleń Miejska” 2007, nr 1, s. 14-15; zob. J. Rak, *Ogrody pamięci – dekorowanie grobów roślinami*, Warszawa 1998; Regina Dębicz, *Czym ukwiecamy cmentarze*, [w:] *Sztuka cmentarzy w XIX w. i XX w.*, pod red. A.S. Czyż i B. Gutowskiego, Warszawa 2010, s. 347-352.

¹⁹ M. Kurdej, *Kwiaty i ich symbole*, „Kultura Pogrzebu” 2006, nr 5 (19), s. 41-42; zob. A. Długozima, *Kompozycje roślinne na grobach*, „Kultura Pogrzebu” 2010, nr 3 (65), s. 16-18;

Po zaprezentowaniu elementów symbolicznych, trwałych i roślinności nagrobka, można wyodrębnić dominujące treści, które tworzą kanon symboliki związanej ze śmiercią i z cmentarzem. Symbole bowiem mają dawać przede wszystkim nadzieję, dlatego dotyczyły:

odradzania się, cykliczności życia (rośliny),
 długowieczności, trwałości (nagrobki, rzeźby),
 nieśmiertelność duszy (nagrobki i rośliny).

W czasach, gdy cmentarzom zarzuca się ubóstwo symboli, pośród roślinności cmentarnej brak jest przede wszystkim krzewów, które są znakami dla odwiedzających, a równocześnie pełnią rolę nośnika określonych przekazów. Zasadnym wydaje się kultywowanie nasadzenia roślin kształtujących przestrzeń cmentarzy, świadomie sadząc rośliny adekwatne dla tych miejsc.

Nagrobek dziecięcy – „Wiara, że Anioł opiekuje się duszą dziecka” – cmentarz parafii św. Wincentego à Paulo – Bielawy

Na nowo projektowanych i zakładanych cmentarzach należałoby sadzić drzewa (lipy, klony, buki, kasztanowce) i krzewy ozdobne (cisy, czarny bez, tuje i cyprysy), a także wytyczać alejki porządkujące układ grobów. Pożądane są gatunki odpowiadające swoją urodą i nastrojem charakterowi miejsca, a więc zielone przez cały rok drzewa iglaste. Powinno się również stosować trawy ze względu na ich sens biblijny, np. w Psalmie 90 czytamy, że trawy są symbolem przemijania ludzkiego życia²⁰.

W latach trzydziestych XX w. zwracano uwagę na sposób ozdabiania, a przede wszystkim na symbolikę roślin sadzonych na cmentarzach. Posiadano umiejętność odczytywania kodu symbolicznego, jaki konkretne gatunki roślin przekazywały. W ten sposób pokazywały odwiedzającym cmentarz cykl życia człowieka. Ten kod był łatwy i przejrzysty dla czytających. Niestety, w drugiej połowie XX wieku, w miarę jak zmieniało się życie, ludzie – w szczególności mieszkańcy miast – tracili umiejętność odczytywania kodu symboli roślinnych, a tym

D. Forstner OSB, dz. cyt., s. 151-199; C. Gibson, dz. cyt., s. 204-205.

²⁰ Ps 90,5-6 lub Ps 103,15-16, [w:] *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Poznań 2005; zob. G. Richter, *Kryteria planowania zieleni na cmentarzach*, [w:] *Cemetery Art – Sztuka Cmentarna – L'art de Cimetiere*, Wrocław 1995, s. 204.

Głowa Pana Jezusa – element powszechnie stosowany na cmentarzach

samym cmentarzy, pomimo że były miejscem swobodnego dialogu pomiędzy żywymi i zmarłymi.

Zanikanie umiejętności rozumienia symboliki jest również konsekwencją tego, że młodsze pokolenie nie przykładają szczególnej wagi do znaczenia sadzonych roślin. Zamiast żywych roślin na nagrobkach umieszczane są jaskrawe i niepasujące do cmentarzy sztuczne kwiaty. Na pewno są one praktyczniejsze, nie wymagają regularnego podlewania i czasochłonnej opieki, jednak kwiaty sztuczne niosą w sobie jakiś fałsz. Tworzą atmosferę krzykliwego

jarmarku, a nie miejsca zadumy i skupienia, jakim powinny być cmentarze.

Cmentarze z ich kodem symbolicznym tworzą wielką księgę żałoby i śmierci, otwartą dla tych, którzy potrafią ją właściwie odczytać, od początku do końca zrozumieć przesłanie śmierci, żałoby i wiary w życie pozagrobowe. Od ciemnych słów rozpacz do jasnej i wiekuiestej światłości. Metaforyka śmierci jest dostrzegalna wszędzie, niosą ją nieśmiertelniki czy niepozorne maki, symbol śmierci, spokojnego snu, lecz i zmartwychwstania do życia wiecznego.

My, ludzie przełomu wieków, wyrzuciliśmy śmierć z naszych domów, z naszej świadomości, jako coś brudnego i niestosownego. Umierać można jedynie w samotności, w szpitalu, hospicjum czy w domu opieki. Nie jest stosowne umieranie w domu, w otoczeniu ludzi bliskich i kochających. Poprzez otaczający nas ze wszystkich stron kult młodości, piękna, przestajemy dostrzegać i rozumieć sens zmieniającego się cyklu życia. Lecz śmierć potrafi krzyknąć i przypominać o swym istnieniu. Trwożyć i przerażać ohydą swej straszliwości, pchać się przed nasze oczy i wyobraźnię jako gnijące zwłoki i wyszczerzone czaszki oraz towarzyszące im piszczele. To właśnie za cmentarną bramą w skupieniu i ciszy żywi stają wobec zmarłych, a przenikająca z nagrobków symbolika przypomina, że jesteśmy tylko cieniem i prochem, *pulvis et umbra sumus* – jak pisał Horacy.

Cemetery symbols – permanent and floral ornaments

keywords: cemetery, symbols, Bydgoszcz

Summary

The article presents permanent and floral ornaments used commonly in Bydgoszcz cemeteries. It features presentation of sculptures, including angels and mourners, describing their role in the space of cemeteries. Symbols are an important component for decorating gravestones. Their proper reading requires the knowledge of a code for creating a specific sign. In many cases, the meaning of permanent symbols coincides with the meaning of floral symbols, and opposite. Unfortunately, at the turn of the 21st century, the society lost the knowledge of the code of symbols. The sources of disappearance of decoding skills include reduction of gravestone size and replacement of live plants with artificial plants.

Friedhofssymbole – Dauer- und Pflanzenformen

Schlüsselwörter: Friedhof, Symbole, Bydgoszcz

Zusammenfassung

In dem Artikel wurden Dauer- und Pflanzensymbole dargestellt, die auf den Friedhöfen in Bydgoszcz allgemein vorkommen. Gleichzeitig präsentierte man Skulpturen, u.a. von Engeln und Klageweibern, und man behandelte ihre Bedeutung auf den Friedhofsgeländen. Symbole sind ein wichtiges Schmuckelement der Grabsteine. Um sie richtig zu verstehen, muss man den Schlüssel der Bildung eines bestimmten Zeichens kennen. In vielen Fällen stimmt die Bedeutung von Dauersymbolen mit der Bedeutung der Pflanzensymbole und umgekehrt überein. Leider um die Jahrhundertwende vom 20. zum 21. Jahrhundert verliert die Gesellschaft die Kenntnisse im Bereich der Symbolschlüssel. Der Schwund der Entschlüsselung ergibt sich vor allem aus der Minimalisierung der Grabsteine und der Ersetzung von lebenden Pflanzen durch künstliche Pflanzen.